

البلدان، احمد بن ابی یعقوبی

کتاب البلدان، اثر احمد بن ابی یعقوب (ابن واضح یعقوبی) تاریخ‌نگار و جغرافیدان نامدار قرن سوم هجری است. ابن واضح یعقوبی اصالتاً ایرانی و از مردم اصفهان بود، هر چند که عده‌ای اعتقاد دارند وی در بغداد به دنیا آمد، اما از تاریخ و محل دقیق ولادت یعقوبی در مآخذ مربوط چیزی بدست نیامده است. واضح (نیای سوم یعقوبی) در سال 158 قمری به دستور منصور عباسی به حکومت ارمنستان منصوب شد و تا پایان خلافت منصور، حکومت آذربایجان و ارمنستان را در دست داشت و در تاریخ 23 جمادی آخر سال 162 قمری به حکومت مصر منصوب شد. سرانجام هادی عباسی خلیفه وقت عباسی به دلایلی فرمان قتل واضح را صادر کرد، در سال 169 قمری واضح را گردن زدند و پیکرش را به دار آویختند. بر اساس روایاتی اعدام واضح در زمان خلافت رشید و به فرمان وی انجام شد. واضح از شیعیان اهل بیت بود و طبری و ابن اثیر صراحتاً به این موضوع اشاره کرده‌اند. ابن واضح یعقوبی، تاریخ‌نگار نامدار قرن سوم هجری قمری، علاوه بر تاریخ‌نگاری شهرت فراوانی در علم جغرافیا دارد تا جایی که بسیاری وی را معلم جغرافیای مسلمین میدانند، همچنین تسلط و اشراف کامل به علم نجوم داشته و شعر را نیز نیک میسروده. ثعالبی (دانشمند-تاریخ‌نگار) نام وی را در زمره شاعران اصفهان آورده است و یاقوت حموی اشعاری از یعقوبی در وصف سمرقند ذکر کرده است. مقریزی نیز اشعاری از یعقوبی درباره انقراض طولونیه‌ها نقل کرده است.

از یعقوبی تعداد زیادی اثر تاریخی باقی مانده است که از آن جمله میتوان به «جغرافیای امپراتوری بیزانس»، «تاریخ فتوحات آفریقا»، «اخبار الامم السالفه»، «ملوک الروم»، «المسالک و الممالک»، «مشاکله الناس لزمانهم» و تعدادی دیگر از جمله کتاب البلدان اشاره کرد. یاقوت حموی این کتاب را با نام اسماء البلدان ذکر کرده است اما توجه به آنچه مولف (یعقوبی) در مقدمه کتاب ذکر کرده است نام درست آن «مختصر اخبار البلدان» بوده است. البلدان قدیمی‌ترین کتاب جغرافیایی به زبان عربی است، این کتاب کامل و تمام بدست ما نرسیده و قسمت مهمی از آن مربوط به بصره، عربستان، هند، چین، بیزانس، ارمنستان و عواصم از میان رفته است. با این وجود این کتاب از چنان جایگاه ویژه‌ای برخوردار است که تقریباً تمام تاریخ‌نگران و جغرافیدانان پس از یعقوبی در آثار خود از آن بهره برده‌اند. یعقوبی در مقدمه کتاب و در مورد نحوه جمع‌آوری محتویات کتاب اینچنین میگوید (قسمتهای نقطه چین بخشهایی از کتاب هستند که در گذر قرن‌ها از میان رفته و ناخوانا شده‌اند)

در آغاز جوانی پا به سفر نهادم و سفرهای من پیوسته گشت و دور ماندنم از وطن ادامه یافت. پس چنان بودم که هرگاه به مردمی از آن بلاد برخوردیم وی را از وطنش و شهرش پرسش نمودم؛ و آنگاه که میهن و جایگاه خود را برای من میگفت، او را از همان سرزمین اش پرسش مینمودم، درباره اینکه... چیست و کشت آن چه چیز است، و ساکنان آن از عرب و عجم کیانند... و همچنین از آب آشامیدنی اهالی آنجا، تا آنجا که از پوشاکشان پرسش میکردم... و هم از کیشها و عقاید و گفتارهای آنان، و کسانی که بر آنجا دست یافته‌اند و نزدیک به آن و... کاروانها؛ سپس گزارشهای هرکسی را که براستگویی او وثوق داشتم مینگاشتم

یعقوبی در ادامه میگوید که این پرسش‌ها و پاسخها را ادامه دادم و گفته‌های گروه‌های بزرگی از مردم سرزمین‌های مختلف را جمع‌آوری و به گزارشات و مکتوبات پیشین اضافه کردم و..

مسالک الممالک، ابواسحق ابراهیم اصطخری

مولف کتاب مشهور مسالک الممالک (که آن را مسالک و ممالک نیز میگوید) ابواسحق ابراهیم اصطخری از دانشمندان و سیاحان معروف اسلامی قرون سوم و چهارم است، وی اگر چه از مردم فارس و مشهور به اصطخر بود، به کرخی نیز شهرت دارد و در سال 346 هجری وفات یافت. اصطخری پس از سیر و سیاحت در بلاد مختلف کتاب مسالک الممالک را بر اساس تالیف نام‌آور دیگری که پیش از او توسط ابوزید بلخی نوشته شده و به صورالاقالیم موسوم بود تالیف کرد و اثری از خود به جای گذاشت که بعدها مولفین بسیاری بدان استناد کردند، و هم اکنون نیز از مآخذ بسیار معتبر و اصیل در جغرافیای قدیم و تحقیقات مربوط به جغرافیای تاریخی است.

اما دریغ آن است که از مترجم کتاب خبری نداریم و نمی‌دانیم که نامش چیست و دقیقاً در چه عصری میزیسته است. آنچه میتوان در باب زمان حیات مترجم حدس زد مبتنی است بر حکمی که در باره سبک کهنه اما دلپذیر و روان و خوش‌آهنگ آن می‌کنیم و آن را بازمانده از قرون پنجم و ششم هجری می‌شماریم.

کتاب مسالک و ممالک از آثار بسیار معتبر و مشهور زبان عربی در علم جغرافیاست و قرون متمادی مورد استفاده بوده است. فواید جغرافیایی و تاریخی این کتاب بسیار روشن و یکی از مأخذی است که غالب جغرافیانویسان و مورخان و نویسندگان متون دیگر به آن نگریسته اند. این کتاب در میان اروپائیان نیز واجد اهمیت خاص و از جمله کتب اساسی جغرافیایی عربی است که دخویه مستشرق شهیر قرن گذشته آن را در سلسله کتب جغرافیایی عربی به طبع رسانیده است ترجمه فارسی آن که اکنون در اختیار خواننده می باشد بازمانده از قرون پنجم و ششم هجری است و به سبب کهنگی سبک خوش آهنگی نثر اشمال بر لغات مهجور و اصطلاحات پسندیده قدیمی و نکات دستوری و ادبی دیگر شایان توجه خاص است.

از خصوصیات ترجمه فارسی یکی هم این است که بسیاری از اسماء جغرافیایی در این ترجمه به شکل مصطلح میان فارسی زبانان عهد مترجم ضبط شده و از این لحاظ برای تحقیقات جغرافیایی و زبانشناسی مورد استفاده اهل تحقیق خواهد بود.

• **فارسنامه، ابن بلخی**

کتابی است پیرامون تاریخ و جغرافیای پارس که در دهه نخست قرن ششم هجری قمری نوشته شده است. نام نویسنده کتاب مشخص نیست، ولی نویسنده خود در دیباچه کتاب نسب نیایش را از بلخ و خویشان را زاده و پرورده در پارس ذکر می کند. از این رو معمولاً از وی با نام ابن بلخی یاد می شود. بخش جغرافیای فارس نامه به خاطر اطلاعات بدیعی که در آن یافت می شود نزد پژوهشگران بسیار ارزشمند است، بخش تاریخ کتاب عمدتاً منطبق با تواریخ پیشین یا حتی مأخوذ از آنهاست، گرچه گاه اطلاعات اضافه ای هم در آن یافت می شود. بخش تاریخ این اهمیت را می دارد که نخستین تألیف (در مقابل ترجمه) پیرامون تاریخ ایران به زبان فارسی است که به دست ما رسیده است

• **نزهةالقلوب، حمدالله مستوفی**

نزهةالقلوب کتابی دانشنامه گونه است از حمدالله مستوفی. کتاب که به سال ۷۴۰ قمری نوشته شده است، بنیادش بر یک فاتحه، سه مقاله و یک خاتمه نهاده است. مقاله اول در کانی شناسی، گیاه شناسی و جانورشناسی است. مقاله دوم در تن و روان انسان است. مقاله سوم در جغرافیا، مفصل ترین بخش کتاب است و همین مقاله است که چند بار به چاپ رسیده است

• **جغرافیای مفصل ایران، مسعود کیهان**

اولین مؤلف کتاب های جغرافیا به منظور تدریس در دانشگاه آقای مسعود کیهان بود که در سال های ۱۳۱۰ تا ۱۳۱۲ جغرافیای مفصل ایران مشتمل بر سه بخش طبیعی، سیاسی و اقتصادی را در سه جلد تألیف کرد. جلد دوم این کتاب مربوط به جغرافیای سیاسی بود که با بیش از ۵۵۰ صفحه و ۲۸ نقشه و ۷۳ گراور در سال ۱۳۱۱ منتشر شد. در این کتاب در آغاز پس از شرح سرحدات قدیم و مختصری از تاریخ جغرافیایی، حدود و ثغور امپراتوری مورد بحث قرار گرفته و سپس سرحدات کنونی ایران و در ادامه درباره نژاد، خط، مذهب و آداب و رسوم مردم ایران، ایلات و طوایف شناخته شده ایران بحث شده است. بقیه کتاب تحت عنوان طرز حکومت و تشکیلات مملکتی ایران، به جزئیات تقسیمات کشوری در آن زمان پرداخته است و جلد سوم این کتاب مربوط به اقتصاد ایران است